

Bożena Matyjas

ORCID: 0000-0002-8266-7516

Uniwersytet Jana Kochanowskiego w Kielcach

Badania nad rodziną. Perspektywa pedagogiki społecznej

Research about family in social education perspective

Abstract

The article presents family as a category of pedagogical analyses in theoretical and analytical approach. It discusses a unique pedagogical approach to family research with emphasis on typology, characteristics of families in terms of their educational functions, methodological orientations applied in family research and family in the social education perspective.

Keywords

family; educational function; methodology of family research

Określenie rodziny jako kategorii analiz pedagogicznych

Na wstępie należy podkreślić, że nie jest łatwo zdefiniować pojęcie rodziny, ponieważ jest ona bardzo złożonym obiektem analizy. Definicja rodziny powinna uwzględniać różne formy życia rodzinnego, „charakterystyczne dla społeczeństw różnych kultur, okresów historii i ustrojów”, obejmować wszystkie typy rodzin, podkreślać jej istotę i funkcję, jaką ma do spełnienia¹. A zatem „zbudowanie takiej definicji rodziny, której treść objęłaby wszystkie rodziny na świecie, jest dość trudne ze względu na niezwykle złożoność i zróżnicowanie jej struktury i funkcjo-

¹ J. Izdebska, *Dziecko w rodzinie u progu XXI wieku. Niepokoje i nadzieje*, Białystok 2000, s. 11.

nowania, swoistą mozaikowość, hybrydalność różnych form, struktur małżeńsko-rodziny, formalnych i nieformalnych”².

Rodzina jest przedmiotem zainteresowań/badań wielu nauk: prawa, medycyny, historii, polityki (społecznej), ekonomii, filozofii, teologii, psychologii, socjologii, pedagogiki i innych. Wynika to z faktu, że odgrywa ona znaczącą, fundamentalną rolę w życiu każdego człowieka – w niej się jednostka rozwija, wzrasta, socjalizuje. Rodzina stanowi jednocześnie ważny podmiot życia społecznego, tworzy jego podstawową komórkę – element szerszego systemu społecznego. Różne wymiary funkcjonowania rodziny (przestrzeń życia dla wszystkich jej członków, zwłaszcza dzieci) oraz jej charakter społeczny (rodzina to instytucja społeczna) wzajemnie się dopełniają, gwarantując trwałość rodziny oraz właściwe pełnienie przez nią różnorodnych funkcji.

Pierwszy z wymienionych obszarów rodziny, przestrzeń życia dla wszystkich jej członków, rozpatrywany w kontekście pedagogiki należy łączyć z procesami socjalizacji i wychowania dzieci. W literaturze pedagogicznej rodzinę określa się jako podstawowe i najważniejsze środowisko życia człowieka³. Dla dziecka stanowi ona środowisko budowania jego osobowości we wszystkich wymiarach: psychofizycznym, społecznym, duchowym, moralnym. Rodzina realizuje się poprzez przypisane jej funkcje – jej zadaniem jest utrzymanie ciągłości biologicznej i kulturalnej społeczności, zaspokajanie podstawowych potrzeb emocjonalnych oraz bezpieczeństwa wszystkich członków rodziny.

Analizując drugi wymieniony wymiar istnienia i funkcjonowania rodziny, należy podkreślić, że rodzina stanowi część społeczeństwa i jest jego podstawową komórką społeczną, jest elementem budującym społeczeństwo, choć jednocześnie zależy od jego wpływów. Rodzina rozpatrywana jest w tym wymiarze jako grupa i instytucja społeczna⁴. Na instytucjonalny charakter rodziny składają się następujące cechy:

- 1) „rodzina jest grupą formalną i społecznie uznaną (...);
- 2) rodzina w każdym społeczeństwie ma sobie właściwą strukturę i pełni odpowiednie funkcje zarówno wobec jednostki, jak i społeczeństwa (...);
- 3) zadania, czyli funkcje rodziny są liczne. Najczęściej wymienia się następujące: prokreacyjną, seksualną, socjalizacyjną, emocjonalno-ekspresyjną, rekreacyjno-towarzystwą, integracyjną, religijną, gospodarczą, opiekuńczo-zabezpieczającą, stratyfikacyjną i legalizacyjno-kontrolną”⁵;

---

² J. Izdebska, *Rodzina*, [w:] K. Chałas, A. Maj (red.), *Encyklopedia aksjologii pedagogicznej*, Radom 2016, s. 958.

³ J. Izdebska, *Dziecko – Dzieciństwo – Rodzina – Wychowanie rodzinne. Kategorie pedagogiki rodziny w perspektywie pedagogiki personalistycznej*, Białystok 2015, s. 99.

⁴ L. Dyczewski, *Rodzina. Społeczeństwo. Państwo*, Lublin 1994, s. 12–15.

⁵ Vide F. Adamski, *Socjologia małżeństwa i rodziny*, Warszawa 1982, s. 49–51.

- 4) „rodzina znajduje zawsze określoną przestrzeń i posiada dobra materialne. Poprzez społeczność lokalną, a następnie przez państwo jest uznawana jako podmiot do posiadania własności”⁶.

Pozycja rodziny w społeczeństwie wskazuje na jej instytucjonalny charakter. Społeczeństwo tak ją właśnie traktuje. Broni jej trwałości i kontroluje jej funkcje.

Charakterystyka rodziny, rozpatrywana w dwóch wymiarach jej istnienia i funkcjonowania: (1) jako środowisko życia dla dzieci i pozostałych jej członków, a także 2) jako grupa, a zwłaszcza instytucja społeczna stanowiąca integralną część społeczeństwa, wskazuje na holistyczne jej traktowanie – nie tylko w jej aspekcie biologicznym, lecz także społecznym, szerzej społeczno-kulturowym.

Badania rodziny w pedagogice – w aspekcie teoretycznym i empirycznym/badawczym – stanowią bardzo ważny obszar jej zainteresowań, ze względu na wychowujące się w rodzinie dzieci – w przyszłości dorosłe jednostki funkcjonujące w społeczeństwie. Warto podkreślić, że w pedagogice (zwłaszcza pedagogice społecznej) wyodrębniona została subdyscyplina określona jako pedagogika rodziny⁷, co ma podkreślać rolę rodziny w życiu jednostkowym i społecznym. Przedmiotem zainteresowań pedagogiki rodziny są: aktualne problemy rodziny (ujmowanej wieloaspektowo), w tym jej przemiany społeczno-kulturowe określające pojmowanie współczesnej rodziny; rodzina jako przestrzeń socjalizacji dzieci; zagrożenia funkcjonowania rodzin (funkcjonalne, strukturalne, ekonomiczne), a także wynikające z nich nowe obszary badań.

Warto zauważyć, że rodzina (tradycyjna, oparta na małżeństwie kobiety i mężczyzny) stanowi nadal wartość w życiu każdego człowieka, wspólnotę osób, miejsce narodzin nowego życia i niczym niezastąpione środowisko wychowawcze⁸. Pedagogów interesuje przede wszystkim rodzina jako środowisko, w którym rodzą się, rozwijają i wychowują dzieci, jako symboliczna przestrzeń determinująca przebieg socjalizacji i kariery życiowej.

Dla pedagogiki jako nauki o wychowaniu ważne jest definiowanie rodziny jako środowiska wychowawczego oraz wspólnoty osób (materialnej, duchowej, emocjonalnej).

W życiu każdego człowieka istotne jest środowisko życia, w którym on wzrasta, rozwija się i doskonali.

---

⁶ L. Dyczewski, *Rodzina. Społeczeństwo. Państwo*, op. cit., s. 14–15.

⁷ Vide S. Kawula, J. Brągiel, A.W. Janke, *Pedagogika rodziny. Obszary i panorama problematyki*, Toruń 1997; B. Matyjas, *Pedagogika rodziny. Aktualna problematyka i nowe obszary badawcze*, „Studia z Teorii Wychowania” 2020, 11(2(31)), s. 81–98.

⁸ A. Rynio, *Wstęp*, [w:] A. Rynio, K. Braun, M. Jeziorański, I. Szewczak (red.), *Obudzić (nie)odkryty potencjał małżeństwa i rodziny*, Lublin 2015, s. 9.

Środowisko życia to ogół warunków lub zasobów – przyrodniczych, społecznych i kulturowych, w których jednostka żyje (doświadcza ich), organizowanych celowo lub występujących w sposób naturalny, posiadających znaczenie wychowawcze (wpływających na jednostkę i wyznaczających jej rozwój w określonym kierunku), oddziałujących w sposób bezpośredni (osobista styczność) lub pośredni (styczność symboliczna), różnicujących siłę oddziaływania (silniejszy bądź słabszy wpływ rozwojowy)⁹.

W ciągu swojego życia jednostka doświadcza oddziaływań wielu środowisk. Wszystkie są ważne i istotne, ponieważ wzajemnie się przenikają i uzupełniają, mają znaczący wpływ na rozwój danej osoby. Podstawowym środowiskiem życia dziecka jest środowisko rodzinne (ujmowane w pedagogice społecznej jako środowisko wychowawcze). Uwzględniając interdyscyplinarne podejście do rodziny jako środowiska życia dziecka, można wymienić:

- środowisko społeczne (socjologiczne definicje rodziny);
- środowisko wychowawcze (pedagogiczne definicje rodziny);
- środowisko psychiczne (psychologiczne definicje rodziny);
- środowisko życia małżeńskiego w relacji z Bogiem (teologiczne definicje rodziny);
- środowisko wartości w osiąganiu dobra wspólnego (filozoficzne definicje rodziny);
- środowisko życia małżonków w literze prawa (prawne definicje rodziny)¹⁰.

Pedagogiczne definicje rodziny wiążą się z traktowaniem jej jako środowiska wychowawczego, które rozpatrywane jest w dwóch ujęciach: szerokim i wąskim (pedagogika społeczna)¹¹. Ujęcie szerokie traktuje środowisko wychowawcze jako zespół sytuacji wychowawczych zawierających zarówno wpływy i bodźce środowiskowe celowo organizowane, jak też samorzutne, okazjonalne. Natomiast wąskie rozumienie środowiska wychowawczego wskazuje na zamierzony, ukierunkowany na osiągnięcie określonych celów wychowawczych system bodźców tworzących owe środowisko.

Pojęcie środowiska wychowawczego ulega we współczesnej pedagogice społecznej reinterpretacji. Interesująca dla pedagoga społecznego i podejmowanych przez niego badań jest koncepcja Anny Przeclawskiej, w której zastępuje ona pojęcie środowiska wychowawczego innym, które określiła jako „przestrzeń życia człowieka”. Autorka wychodzi z założenia, że środowisko ma charakter kręgu bardziej

---

⁹ E. Wysocka, *Człowiek a środowisko życia. Podstawy teoretyczno-metodologiczne diagnozy*, Warszawa 2007, s. 21.

¹⁰ Vide K. Chałas, *Rodzina wiejska*, [w:] K. Chałas, A. Maj (red.), *Encyklopedia aksjologii...*, *op. cit.*, s. 957–965.

¹¹ J. Izdebska, *Dziecko w rodzinie...*, *op. cit.*, s. 14–15.

zamkniętego, a przestrzeń jest czymś otwartym, tworzywem, z którego właśnie powstaje środowisko wychowawcze¹².

Los (biografia) człowieka kształtuje się na przecięciu różnych wymiarów przestrzeni: fizycznej, społecznej, temporalnej (historycznej), symbolicznej, psychologicznej, informatycznej (cyfrowej), moralnej i transcendentalnej. Takie ujęcie środowiska wychowawczego jako układu krzyżujących się, zazębiających się różnych przestrzeni, będących swoistymi wymiarami życia ludzkiego, wydaje się być zasadne i adekwatne do procesów oddziaływań zachodzących także w rodzinie, tworzącej podstawową przestrzeń życia dziecka. Anna Przeclawska i Wiesław Theiss twierdzą, że środowiskiem wychowawczym człowieka jest nie tylko to, co dzieje się w jego najbliższym otoczeniu, ale także wszystko to, co dociera do niego dzięki przekazowi pośredniemu (mass media i docierające poprzez nie do rodziny wiadomości)¹³.

Analizując kategorię środowiska wychowawczego w odniesieniu do rodziny, można zatem posługiwać się także kategorią przestrzeni życia/wychowania dziecka w rodzinie. Warto dodać, że w rodzinie zachodzą oddziaływania wychowawcze, socjalizacyjne w sposób zamierzony i niezamierzony, celowy, jak i samorzutny, dlatego też należy przy analizie rodziny jako środowiska wychowawczego ujmować je w szerszym ujęciu. Warto podkreślić, że o wartości rodziny jako środowiska wychowawczego świadczą oddziaływania (zamierzone i niezamierzone) o charakterze pozytywnym – z punktu widzenia społecznego i pedagogicznego¹⁴.

Rodzina jest dla dziecka środowiskiem, w którym odbywa się proces wychowania naturalnego, w odróżnieniu od środowisk o charakterze instytucjonalnym, do których zalicza się szkołę czy placówki wychowania pozaszkolnego. „Dziecko, uczestnicząc w codziennych, naturalnych sytuacjach życia rodzinnego, w bezpośrednich interakcjach między członkami rodziny, przyswaja elementarną wiedzę o świecie, wartościach, normach moralno-społecznych, kulturze domu rodzinnego, poznaje sposoby zaspokajania wielu potrzeb, rozwijania własnych zainteresowań”¹⁵.

Środowisko wychowawcze rodziny tworzy przede wszystkim kultura stosunków międzyludzkich w rodzinie, interakcje między członkami rodziny, potrzeba i umiejętność wzajemnego komunikowania swoich przeżyć, myśli oraz świat symboli kulturowych, które członkowie rodziny (dzieci) poznają, odkrywają i które są podstawą porozumiewania się między nimi¹⁶.

¹² A. Przeclawska, W. Theiss, *Pedagogika społeczna – dyskusji ciąg dalszy*, „Problemy Opiekuńczo-Wychowawcze” 1994, nr 8, s. 12–16.

¹³ *Ibidem*.

¹⁴ B. Matyjas, *Dzieciństwo na wsi. Warunki życia i edukacji*, Kraków 2012, s. 66.

¹⁵ J. Izdebska, *Dziecko w rodzinie...*, *op. cit.*, s. 15.

¹⁶ *Ibidem*, s. 15.

Rodzinę/środowisko rodzinne należy rozpatrywać także jako wspólnotę osób zespolonych ze sobą w sposób naturalny ze względu na wspólne cele, wspólne dążenia, silną więź rodzinną, wzajemne uczucia miłości. „Rodzinę jako swoistą wspólnotę ludzi tworzy: wspólnota emocjonalna (silna więź miłości), wspólnota kulturowa (tradycje, obyczaje, zwyczaje, styl życia, normy moralne), wspólnota zamieszkania – dom rodzinny, atmosfera tego domu, tkwiące w nim możliwości integracji domowników, uznawany system wartości, bliskość emocjonalna, zbiór znaczących przedmiotów (wartość przestrzenna), wspólnota majątkowa, wspólnota nazwiska”¹⁷.

Rodzina stanowi dla dziecka wspólnotę opiekuńczą, wychowawczą, kulturową, wspólnotę miłości i odpowiedzialności za siebie. Każda rodzina tworzy swój intymny świat, swoistą strukturę i specyficzne, rodzinne funkcjonowanie. Kształtuje ona w dzieciach sposób myślenia, wartościowania, przeżywania, zachowania się w różnych sytuacjach życia rodzinnego, szerzej – społecznego.

Reasumując, określenie rodziny na gruncie pedagogiki/pedagogiki społecznej powinno łączyć różne jej ujęcia, w tym socjologiczne, prawne, teologiczne czy psychologiczne. Rodzina traktowana jest tutaj jako grupa i instytucja społeczna, środowisko wychowawcze oraz wspólnota. Spośród wielu definicji rodziny funkcjonujących na gruncie pedagogiki warto przedstawić definicję Stanisława Kawuli, przedstawiciela pedagogiki społecznej zajmującego się problematyką famiologiczną, a także definicję autorki niniejszego tekstu, również reprezentującą tę subdyscyplinę pedagogiki. Stanowią one podsumowanie rozważań dotyczących określenia rodziny jako kategorii analizy pedagogiki społecznej. Rodzina jest postrzegana przez S. Kawulę jako „grupa mała i pierwotna, środowisko i system edukacyjny oraz instytucja socjalizacyjno-wychowawcza i wspólnota emocjonalno-kulturowa”¹⁸. Wyjaśnia on, że „rodzina jest to grupa społeczna (mała, pierwotna), za podstawę której przyjmuje się instytucję małżeństwa (w naszych warunkach kulturowych jest to związek monogamiczny) i wynikający z niego stosunek najbliższego pokrewieństwa lub adopcji”¹⁹.

I jeszcze autorska definicja rodziny: „Rodzina jest środowiskiem życia niemal każdego człowieka. Stanowi integralną część każdego społeczeństwa, a zarazem jest najmniejszą i podstawową (jego) komórką. Jest najważniejszą grupą społeczną, w której człowiek przychodzi na świat i z którą wiąże go wielorakie związki do końca życia. Dla dzieci stanowi ona podstawowe i naturalne środowisko

¹⁷ J. Izdebska, *Dziecko – Dzieciństwo...*, op. cit., s. 102–103; J. Izdebska, *Dom rodzinny postrzegany przez dzieci. W kontekście społeczno-kulturowych różnicowań współczesnej rodziny*, Białystok 2006, s. 45 i nn., 75 i nn.

¹⁸ S. Kawula, *Rodzina*, [w:] D. Lalak, T. Pilch (red.), *Elementarne pojęcia pedagogiki społecznej i pracy socjalnej*, Warszawa 1999, s. 236.

¹⁹ *Ibidem*.

wychowawcze²⁰. Rodzina to środowisko wychowawcze, w którym tkwią potencjalne siły społeczne jako źródło rozwoju²¹.

W pedagogice społecznej określa się rodzinę jako polikategorialny układ pedagogiczny. Pozwala to na wieloaspektowe jej ujmowanie z pozycji pedagogicznej, co w efekcie wyraża polimorficzny z natury rzeczy obraz rodziny²². Rodzina w pedagogice społecznej ujmowana jest więc wielodyscyplinarnie, wieloaspektowo i wielowymiarowo (polikategorialnie oraz komplementarnie). Różne ujęcia rodziny wzajemnie się uzupełniają, uwypuklając różne aspekty życia rodziny i jej wielofunkcyjność.

Specyfika badań rodziny/nad rodziną w pedagogice społecznej

Współczesna rodzina polska stanowi przedmiot i podmiot badań pedagogicznych od początku istnienia pedagogiki jako nauki (przełom XIX i XX wieku). Zawsze rozpatrywana była i jest na tym gruncie jako środowisko życia i wychowania dzieci, w szerszym ujęciu – ich socjalizacji, tj. przygotowania do życia społecznego, pełnionych w nim w życiu dorosłym różnego typu ról. Zainteresowanie naukowe rodziną ma więc na gruncie pedagogiki swoją specyfikę, którą jest wychowanie młodego pokolenia. Należy jednak dodać, że podejście do rodziny ma tutaj wymiar interdyscyplinarny – pedagogika korzysta z definicji (zakresu znaczeniowego) czy badań innych nauk społecznych, głównie socjologii (wychowania) oraz psychologii (społecznej, wychowawczej, rozwojowej).

Podejmowane na gruncie pedagogiki społecznej badania rodzin – środowiska wychowania dzieci i młodzieży – przedstawiają i charakteryzują różne obrazy współczesnych rodzin, a tym samym środowisk rodzinnych, wychowawczych. Generalnie odnoszą się one do rodziny jako środowiska sprzyjającego prawidłowemu wychowaniu dzieci bądź środowiska, które nie spełnia prawidłowo swoich funkcji i zadań opiekuńczo-wychowawczych. Zagadnienie rodzin prawidłowo i nieprawidłowo funkcjonujących w odniesieniu do wychowujących się w nich dzieci stanowi przedmiot zainteresowań pedagogiki społecznej, która zawsze uwzględnia w swoich badaniach kontekst środowiskowy/społeczny, kulturowy (w tym rodzinny) w celu oceny jakości środowiska życia, wychowania dzieci i młodzieży, aby

²⁰ B. Matyjas, *Pedagogika społeczna i rodzina – obszary badań*, [w:] E. Marynowicz-Hetka (red.), *Pedagogika społeczna. Podręcznik akademicki*, t. 2, Warszawa 2009, s. 505.

²¹ B. Matyjas, *Rodzina i jej wspomaganie (wypisy wybranych tekstów z pedagogiki społecznej i opiekuńczej z lat 1990–2004)*, Kielce 2005, s. 39 i nn.

²² A.W. Janke, *Polimorfizm w pedagogicznym pojmowaniu rodziny*, [w:] S. Kawula, J. Brągiel, A.W. Janke (red.), *Pedagogika rodziny. Obszary i panorama problematyki*, Toruń 1997, s. 29.

móc podejmować wobec rodzin (zwłaszcza funkcjonujących nieprawidłowo) różnego typu działania wspierające wypełnianie funkcji wychowawczej.

Typologia i charakterystyka rodzin w kontekście wypełniania przez nie funkcji wychowawczej (przesłanki do badań empirycznych)

Stanisław Kawula, jeden z głównych przedstawicieli pedagogiki społecznej, wyróżnił typy rodzin ze względu na prawidłową strukturę i funkcje oraz typy rodzin ze względu na zaburzoną strukturę i funkcje²³. Typologia rodzin na dwie wyróżnione grupy, tj. rodziny wydolne wychowawczo, w ocenie cytowanego autora tzw. rodziny normalne, oraz rodziny niewydolne, w tym patologiczne, ma swój głęboki sens przy opisywaniu/diagnozowaniu rodziny jako środowiska wychowawczego dzieci i młodzieży. Stwierdzenie bowiem nieprawidłowości w wychowawczym funkcjonowaniu rodziny powinno implikować pomoc i wsparcie rodziny (socjalne, pedagogiczne, poradnicze).

Reasumując, S. Kawula, stosując kryterium zakresu wydolności wychowawczego funkcjonowania rodziny w stosunku do norm społecznych, wyróżnił w rezultacie pięć typów rodzin:

- 1) rodzinę normalną wychowawczo;
- 2) rodzinę jeszcze wydolną;
- 3) rodzinę niewydolną wychowawczo;
- 4) rodzinę patologiczną;
- 5) rodzinę wzorcową, która funkcjonuje na wysokim poziomie we wszystkich sferach²⁴.

Ad 1. Mówiąc o rodzinie wydolnej wychowawczo (normalnej), autor wyróżnił trzy kryteria (za Janem Szczepańskim), jakim powinna odpowiadać normalnie funkcjonująca osobowość człowieka:

- to rodzina w statystycznym sensie, a więc zawierająca jak najwięcej, a w miarę możliwości cały zespół, cech typowych, które występują zazwyczaj w rodzinach zamieszkujących określone środowisko. Wiele cech charakteryzujących te rodziny jest podobnych (np. zawód rodziców lub zawody, statystyczna wielkość rodziny, najbardziej powszechne warunki mieszkaniowe, wykształcenie rodziców itd.);
- to rodzina funkcjonująca ogólnie, a tym samym i pod względem wychowawczym, w ramach ustalonych kryteriów wychowawczych. Kryteria te nie wypływają jedynie ze środowiska lokalnego, ale przede wszystkim z global-

---

²³ S. Kawula, *Próba pedagogicznej typologii rodzin*, [w:] S. Kawula, J. Brągiel, A.W. Janke (red.), *Pedagogika rodziny. Obszary i panorama problematyki*, Toruń 1997, s. 153–173.

²⁴ *Ibidem*.

nego. Chodzi tutaj o rodzinę, która stwarza poprzez swoją działalność takie warunki, które sprzyjają prawidłowemu rozwojowi psychicznemu i fizycznemu dzieci, niesprzecznemu z ogólnospołecznym kierunkiem wychowania (szkoły czy innych instytucji społecznych prowadzących działalność wychowawczą, edukacyjną);

- to rodzina zintegrowana, tzn. taka, w której poszczególne elementy składające się na działalność wychowawczą współdziałają ze sobą. Chodzi tu o czynniki ekonomiczne, kulturalne i psychospołeczne, które osiągną w rodzinie pewien optymalny poziom lub przynajmniej większość elementów składających się na daną grupę czynników. W swoim funkcjonowaniu taka rodzina realizuje podstawowe funkcje bez większych zakłóceń²⁵.

Ad 2. Rodzina jeszcze wydolna wychowawczo charakteryzuje się tym, że warunki wychowawcze bywają tam niekiedy zachwiane, podobnie jak jej ogólne funkcjonowanie. Sporadycznie występują niedomagania i odchylenia we wszystkich elementach działalności wychowawczej. Mimo tych zakłóceń rodzina taka podejmuje wysiłki, aby swoją niepewną chwilowo sytuację poprawić. Jest w niej bowiem poczucie odpowiedzialności za wychowanie dzieci i młodzieży.

Ad 3. W rodzinie niewydolnej wychowawczo dochodzi często do zaburzeń we współżyciu rodzinnym; jej funkcjonowanie wychowawcze jest nieodpowiednie. Uwidocznia się to głównie w stałych konfliktach rodziny ze szkołą. Brak jest w niej jakichkolwiek planów życiowych („życie z dnia na dzień”). Aspiracje życiowe rodziców i innych członków rodziny są na ogół mało wartościowe społecznie lub nierealne (jeżeli są wysokie). Większość elementów działalności wychowawczej rodziny wyraźnie odbiega od poziomu rodziny normalnej. Są to często rodziny niekompletne wskutek śmierci jednego z rodziców, rozwodu, porzucenia lub kompletne, ale współżycie rodziców jest tam na krawędzi rozbicia. Warunki ekonomiczne są w tych rodzinach z reguły bardzo trudne, lecz może się zdarzyć, że rozłam więzi rodzinnej następuje z nadmiaru środków materialnych lub nieracjonalnego ich użytkowania²⁶.

Ad 4. Rodziny patologiczne stanowią margines każdego społeczeństwa. Zalicza się do nich rodziny, których członkowie pozostają w stałej kolizji z prawem i moralnością. W wyniku wielu skumulowanych czynników patogennych, np. kradzieży, rozbojów, gier hazardowych, przemytu, prostytucji, włóczęgostwa, uchylania się od uczciwej pracy, alkoholizmu i innych następuje trwały rozkład współżycia wewnątrz rodziny, faktyczne zerwanie więzi rodzicielskiej i małżeńskiej. Rodzina patologiczna jest w trwałym konflikcie z działalnością wychowawczą szkoły. Brak jest u niej z reguły stabilności ekonomicznej. Prawie wszystkie elementy działalno-

²⁵ *Ibidem*, s. 155–156.

²⁶ *Ibidem*, s. 156.

ści wychowawczej rodziny odbiegają znacznie od poziomu tych, które reprezentuje rodzina normalna²⁷.

Ad 5. Rodzina wzorcowa stwarza swoim dzieciom najlepsze warunki wychowawcze w stosunku do innych kategorii rodzin zamieszkujących dane środowisko. Można powiedzieć, że wykazuje ona dążność do stałego podnoszenia poziomu wychowawczego, co przyczynia się do stałego polepszania się warunków wychowawczych. Rodzice, lecz także inni członkowie rodziny, sami podejmują inicjatywy wychowawcze w środowisku, nawet w stosunku do szkoły. „Poszczególne elementy działalności wychowawczej tej rodziny są wyższe i o wyższym nasileniu, niż to ma miejsce w rodzinie normalnej”²⁸. Potocznie mówi się w przypadku tego typu rodzin, że tworzą dla dzieci dobry, wzorcowy dom.

Przedstawiona przez S. Kawulę typologia rodzin opiera się na uwzględnieniu trzech grup czynników, które należy rozpatrywać przy analizie poziomu funkcjonowania wychowawczego w każdym typie rodzin. Są to:

- 1) czynniki społeczno-ekonomiczne (wielkość, źródła utrzymania, pełnienie opieki materialnej, podział pracy, ról w rodzinie);
- 2) czynniki kulturalne (wykształcenie rodziców, kultura języka, majątek kulturalny rodziny, sposoby spędzania czasu wolnego przez członków rodziny, stosunek rodziców do nauki szkolnej dzieci i ich przyszłego zawodu, do tradycji, nowości, pielęgnowania obyczajów, podatność na zmiany);
- 3) czynniki psychospołeczne (rodzaj i siła więzi emocjonalnych, uznawane i realizowane wzorce życia rodzinnego, stosunek rodziny do zjawisk patologicznych, typy postaw w stosunku do dzieci, ogólna atmosfera w rodzinie, charakter kontroli nad dziećmi, opinia o rodzinie w środowisku zamieszkania i miejscu pracy rodziców)²⁹.

W literaturze pedagogicznej występują różne typologie rodzin w oparciu o różne kryteria³⁰. Wszystkie one są ważne dla pedagogiki społecznej, wykorzystywane w badaniach empirycznych, w tym m.in. typologia Franciszka Adamskiego, który wyróżnił rodzinę rozbitą, osieroconą, niepełną czasowo czy niepełną biologicznie, czy typologia Sylwii Badory, Barbary Czeredreckiej i Danuty Marzec, według której autorki wyróżniły rodzinę normalną, niepełną, zreorganizowaną, zdemoralizowaną, zdeorganizowaną³¹. W obydwu typologiach punktem odnie-

²⁷ *Ibidem*, s. 157.

²⁸ *Ibidem*, s. 156.

²⁹ Vide J. Biała, *Zagrożenia w wychowaniu dziecka we współczesnej rodzinie polskiej*, Kielce 2006, s. 20.

³⁰ Vide S. Badora, B. Czeredrecka, D. Marzec, *Rodzina i formy jej wspomaganie*, Kraków 2001, s. 19–23; F. Adamski, *Rodzina. Wymiar społeczno-kulturowy*, Kraków 2002, s. 35–36.

³¹ *Ibidem*.

sienia jest w pedagogice społecznej ocena wydolności działań wychowawczych, co zaakcentowane zostało w typologii rodzin autorstwa S. Kawuli.

Różne orientacje metodologiczne w badaniach rodziny na gruncie pedagogiki społecznej

Badania rodziny/badania nad rodziną, także w aspekcie badań sytuacji – warunków wychowawczych, jakie stwarzają one dzieciom i młodzieży – prowadzone są w pedagogice społecznej zarówno w orientacji ilościowej (przeważająca liczba badań rodziny i dziecka, dzieciństwa), a także orientacji jakościowej. Każda z orientacji ma swoją specyfikę, ponieważ inaczej definiuje problemy, inaczej je wyjaśnia i interpretuje³². W badaniach pedagogicznych prowadzonych w orientacji ilościowej (pozytywistycznej) można wyróżnić pewne typowe dla niej instrumentarium warsztatowe (metodologiczne). Zakłada się tutaj „istnienie obiektywnego świata, możliwość równie obiektywnego poznania go, przy pomocy precyzyjnie skonstruowanych narzędzi. Bada się więc tutaj tylko poddające się pomiarowi obiekty, poszukując między nimi zależności przyczynowo-skutkowych, aby odkrywszy je, móc wywierać skuteczniejszy wpływ na rzeczywistość społeczną”³³. W przypadku badań rodziny wiele badań to właśnie badania prowadzone w orientacji ilościowej. Przykładowo bada się tutaj różne elementy środowiska rodzinnego, status społeczny i zawodowy rodziców, ich stan materialny, warunki wychowawcze: atmosferę w domu, style oddziaływań wychowawczych, system kar i nagród, więzi występujące pomiędzy małżonkami/rodzicami a ich dziećmi, postawy rodzicielskie wobec dzieci, czynniki zagrażające funkcjonowaniu rodziny (np. alkoholizm, przemoc i inne) i ich związek z jakością dzieciństwa, edukacją dzieci (powodzenia lub niepowodzenia dydaktyczne), ich uspołecznieniem (postawy społeczne i antyspołeczne). W pedagogice społecznej zawsze brany jest pod uwagę środowiskowy, społeczny kontekst wszelkich zjawisk wychowawczych, socjalizacyjnych, edukacyjnych, który ma bezpośredni (także pośredni) wpływ na funkcjonowanie rodziny i wychowanie dzieci i młodzieży.

Należy dodać, że każda procedura badawcza, w tym w orientacji ilościowej, ma swoje wady i zalety.

„Z zalet badań ilościowych należy podkreślić szczególnie:

- możliwość porównywania badanych zjawisk, tak w czasie, jak i przestrzeni;
- możliwość ustalania siły związków między zjawiskami oraz określania istotności różnic między nimi;

---

³² A.W. Maszke, *Metody i techniki badań pedagogicznych*, Rzeszów 2008, s. 66.

³³ T. Pilch, *Zasady badań pedagogicznych*, Warszawa 1995, s. 55.

- możliwości tworzenia wiedzy obiektywnej, będącej podstawą odkrywania prawidłowości rządzących badaną rzeczywistością³⁴.

Do ograniczeń orientacji/metodologii ilościowej zaliczyć należy przede wszystkim jej nieadekwatność do badań wielu problemów, wymagających pogłębionego, zindywidualizowanego podejścia, jak na przykład intencje, sensory, wartości czy przekonania. Reasumując, orientacja ilościowa dominuje w badaniach rodziny na gruncie pedagogiki społecznej, chociaż coraz częściej pojawiają się badania prowadzone w orientacji jakościowej.

Orientacja jakościowa w badaniach rodziny, w badaniach nad rodziną wykorzystywana jest do tego, aby docierać w głąb badanego zjawiska, np. relacji w rodzinie, komunikacji wewnątrzrodzinnej, jakości związków małżeńskich, postrzegania rodzicielstwa, doświadczania i przeżywania przez członków rodziny pełnionych przez nich ról: małżonka, rodzica, córki, syna, brata, siostry, wnuczka/wnuczki, także ucznia, członka społeczności lokalnej.

Swoje myślenie o poznawaniu świata badacze jakościowi wyprowadzają z fenomenologii, która postuluje potrzebę badania zjawisk takimi, jakie są, oraz potrzebę przyglądania się temu, co dane jest do oglądu. Źródłem poznania jest doświadczenie. Natomiast swoje myślenie o odczytywaniu, interpretowaniu tekstów (czyli obrazów, zjawisk, sytuacji, w których badacz uczestniczy, które obserwuje, a także tekstów pisanych) wyprowadzają z hermeneutyki, która jest sztuką opisu i interpretowania świata, dokonywanych w celu odsłaniania kolejnych jego warstw³⁵.

Z kolei interakcjonizm symboliczny pozwala badaczowi zrozumieć, jak jednostka w interakcji ze światem nadaje mu sens, jak tworzy się jej wizja świata, jak odbija się w relacjach jednostki ze światem to, co jednostkowe, i to, co społeczne.

Należy podkreślić, że nie wszystkie przedstawione powyżej perspektywy filozoficzne, na których osadzone są badania jakościowe, stanowią podstawę badań; niekiedy traktowane są one wybiórczo i stosowane fragmentarycznie, np. z wykorzystaniem fenomenologii do badania rodziny (opartej na fenomenologii społecznej) i hermeneutyki (interpretacja wyników badań)³⁶.

W badaniach rodziny, w badaniach nad rodziną prowadzonych na gruncie pedagogiki społecznej wykorzystywana jest także tzw. orientacja/metodologia „mieszana”, określana jako triangulacja badań. To połączenie orientacji ilościowej i ja-

---

³⁴ E. Zaręba, *Badania empiryczne ilościowe*, [w:] T. Pilch (red.), *Encyklopedia pedagogiczna XXI wieku*, t. 1, Warszawa 2003, s. 277.

³⁵ T. Bauman, *Badania empiryczne jakościowe*, [w:] T. Pilch (red.), *Encyklopedia pedagogiczna XXI wieku*, op. cit., s. 279.

³⁶ Vide J. Ostroouch-Kamińska, *Rodzina partnerska jako relacja współzależnych podmiotów. Studium socjopedagogiczne narracji rodziców przeciężonych rolami*, Kraków 2015, s. 130–131.

kościowej, które może dotyczyć źródeł, badaczy, metod i teorii³⁷. Takie podejście wydaje się być korzystne dla badań społecznych, badań rodziny i badań nad rodziną, ponieważ pozwala połączyć sferę zjawisk obiektywnych, fizycznych, przedmiotowych, zewnętrznych (np. warunki biologiczne, materialne, ekonomiczne, społeczne, kulturalno-historyczne), a także obszar zjawisk podmiotowych, subiektywnych, wewnętrznych czy świadomościowych (np. wartościowanie, sposób postępowania, wybór celów). Jadwiga Izdebska podaje, że „współcześnie w metodologii nauk o rodzinie znaczenie modeli eklektycznych, a więc możliwość łączenia i wykorzystania wielu różnych teorii, metod badawczych wywodzących się z różnych paradygmatów metodologicznych”³⁸ wzmacnia prawdziwość prowadzonych badań nad rodziną, stwarza możliwość uzyskania bogatego i wartościowego materiału badawczego.

Problematyka rodziny w badaniach pedagogiki społecznej

Badania rodziny jako podstawowego środowiska życia i wychowania dzieci i młodzieży prowadzone są na gruncie pedagogiki społecznej, która określa specyfikę tych badań: zawsze społeczny kontekst funkcjonowania rodziny jako systemu, a także podkreślanie sił społecznych (również jednostkowych), które stanowią źródło rozwoju rodziny i poszczególnych jej członków. W pedagogice społecznej widoczne jest podejście homocentryczne w badaniach („w stronę człowieka i rodziny”) oraz podejście humanistyczne, które wskazują na inne jakościowo spojrzenie na rodzinę. Rodzina traktowana jest tutaj jako najbliższe człowiekowi (dziecku) środowisko życia i zarazem środowisko socjalizacji i edukacji.

W zakres zainteresowań pedagogiki rodziny na gruncie pedagogiki społecznej wchodzi następujące obszary zagadnień:

- „1) Mikrostruktura rodziny (role, pozycje społeczne, więzi wewnątrzrodzinne, interakcje, wewnętrzne podkultury);
- 2) Instytucjonalny charakter rodziny, widoczny w wypełnianiu przez nią przypisanych jej funkcji wewnętrznych i zewnętrznych; rodzina jawi się tutaj jako instytucja zaspokajająca potrzeby jej członków i oczekiwania społeczeństwa wobec niej;
- 3) Relacje rodziny z otoczeniem, to jest środowiskiem lokalnym, społecznością w której żyje, tworzy i korzysta z warunków egzystencjalnych środowiska zamieszkania, przestrzeni geograficzno-fizjograficznej, z przestrzeni symbolicznej;

---

³⁷ Vide W. Dróżka, *Triangulacja badań. Badania empiryczne ilościowo-jakościowe*, [w:] S. Palka (red.), *Podstawy metodologii badań w pedagogice*, Gdańsk 2010, s. 133 i nn.

³⁸ J. Izdebska, *Rodzina...*, *op. cit.*, s. 964.

- 4) Lokalny i globalny kontekst społeczny, polityczny, kulturalny determinujący podtrzymywanie rodziny jako środowiska wychowawczego, jej rozwój i przeobrażenia³⁹.

Uwzględnianie wszystkich wymienionych obszarów funkcjonowania rodziny jest bardzo ważne w pedagogice (społecznej) nie tylko ze względu na aspekt poznawczy badań, lecz także wyniki/diagnozy wielowymiarowego funkcjonowania rodziny, które mogą być pomocne w tworzeniu sprzyjającego dla dzieci środowiska socjalizacyjnego oraz we wspieraniu rodziny w wypełnianiu jej funkcji opiekuńczych, wychowawczych i edukacyjnych⁴⁰.

Z badań Justyny Truskolaskiej poświęconych przeglądowi i analizie osiągnięć badawczych polskich pedagogów (głównie z pedagogiki rodziny) dotyczących rodziny, środowiska wychowawczego rodziny wyłaniają się następujące ogólne bloki tematyczne:

- 1) rodzina jako prawidłowo funkcjonujące środowisko wychowawcze;
- 2) zagrożenia procesu wychowania we współczesnej rodzinie polskiej;
- 3) wpływ procesów makrospołecznych na funkcjonowanie rodziny;
- 4) wsparcie instytucjonalne dla rodziny;
- 5) historyczne ujęcie wychowania w rodzinie i badań pedagogicznych nad rodziną⁴¹.

Na podstawie analizy różnych teorii i podejść do badania rodziny, przy uwzględnieniu dwóch dominujących w naukach społecznych dyskursów dotyczących rodziny (orientacja ilościowa i jakościowa), wyłaniają się dwa zasadnicze podejścia do badania problematyki rodziny, wyznaczające zakres zainteresowań pedagogiki społecznej. Pierwsze podejście to analiza funkcjonowania rodziny jako instytucji, koncentrująca się na cechach właściwych rodzinie, na jej funkcjach, dynamice przeobrażeń i istotnych związkach z innymi instytucjami lub grupami społecznymi oraz związkach wyjaśniających ważne zjawiska życia rodzinnego – w wielu przypadkach dokonuje się tutaj diagnoz, które skupiają się przede wszystkim na dysfunkcjach rodziny i jej brakach.

Celem drugiej orientacji badawczej są natomiast analizy skierowane na rozumiejący i refleksyjny wgląd w intersubiektywne doświadczenia człowieka/dziecka związane z życiem rodzinnym. Ważne są tutaj znaczenia, sensy, jakie nadają jednostki swoim przeżyciom i doświadczeniom. Celem badań jest wówczas poznanie

---

³⁹ W. Sroczyński (red.), *Rodzina w świetle wybranych kwestii społecznych (na przykładzie badań rodziny siedleckiej)*, Siedlce 2015, s. 38.

⁴⁰ B. Matyjas, *Topos dzieciństwa wielkomiejskiego. Warunki socjalizacyjno-edukacyjne dzieci w wieku szkolnym*, Warszawa 2017, s. 103.

⁴¹ J. Truskolaska, *Kierunki badań empirycznych z zakresu pedagogiki rodziny w Polsce w latach 1990–2010*, [w:] A. Łążyński (red.), *Pedagogika rodziny In statu nascendi czy uznana subdyscyplina*, Wrocław 2012.

mechanizmów i procesów dokonujących się w rodzinie, ale z punktu widzenia osoby, która jest w nie uwikłana⁴².

Podsumowanie

Reasumując, badania rodziny, badania nad rodziną na gruncie pedagogiki społecznej mają swoją specyfikę; widoczne to jest w podejmowanej tutaj problematyce rodziny (dostrzegania różnych wymiarów i aspektów życia rodzinnego, ujmowania rodziny jako środowiska wychowawczo-socjalizacyjnego, prawidłowościach bądź nieprawidłowościach w funkcjonowaniu rodziny i ich konsekwencjach dla wychowania dzieci, a także w wykorzystywanych w badaniach empirycznych orientacjach badań: [1] w strategii/orientacji ilościowej i [2] w strategii/orientacji jakościowej). Wiedza uzyskana w ten sposób poszerza wiedzę o rodzinie, jej funkcjonowaniu, wychowywaniu dzieci i młodzieży w środowisku rodzinnym i uwarunkowaniach/zasobach rodzinnych w przebiegu procesów.

Bibliografia

- Adamski F., *Rodzina. Wymiar społeczno-kulturowy*, Kraków 2002.
- Adamski F., *Socjologia małżeństwa i rodziny*, Warszawa 1982.
- Badora S., Czeredrecka B., Marzec D., *Rodzina i formy jej wspomagania*, Kraków 2001.
- Bauman T., *Badania empiryczne jakościowe*, [w:] T. Pilch (red.), *Encyklopedia pedagogiczna XXI wieku*, t. 1, Warszawa 2003, s. 279–289.
- Biała J., *Zagrożenia w wychowaniu dziecka we współczesnej rodzinie polskiej*, Kielce 2006.
- Błasiak A., *Między (nie)obecnością a zaangażowaniem. Rodzicielstwo rekonstruowane w ponowoczesności*, Kraków 2019.
- Chalas K., *Rodzina wiejska*, [w:] K. Chalas, A. Maj (red.), *Encyklopedia aksjologii pedagogicznej*, Radom 2016, s. 966–969.
- Dróżka W., *Triangulacja badań. Badania empiryczne ilościowo-jakościowe*, [w:] S. Palka (red.), *Podstawy metodologii badań w pedagogice*, Gdańsk 2010, s. 124–135.
- Dyczewski L., *Rodzina. Społeczeństwo. Państwo*, Lublin 1994.
- Izdebska J., *Dom rodzinny postrzegany przez dzieci. W kontekście społeczno-kulturowych zróżnicowań współczesnej rodziny*, Białystok 2006.
- Izdebska J., *Dziecko – Dzieciństwo – Rodzina – Wychowanie rodzinne. Kategorie pedagogiki rodziny w perspektywie pedagogiki personalistycznej*, Białystok 2015.
- Izdebska J., *Dziecko w rodzinie u progu XXI wieku. Niepokoje i nadzieje*, Białystok 2000.
- Izdebska J., *Rodzina*, [w:] K. Chalas, A. Maj (red.), *Encyklopedia aksjologii pedagogicznej*, Radom 2016, s. 957–965.

---

⁴² A. Błasiak, *Między (nie)obecnością a zaangażowaniem. Rodzicielstwo rekonstruowane w ponowoczesności*, Kraków 2019, s. 18–19.

- Janke A.W., *Polimorfizm w pedagogicznym pojmowaniu rodziny*, [w:] S. Kawula, J. Brągiel, A.W. Janke (red.), *Pedagogika rodziny. Obszary i panorama problematyki*, Toruń 1997, s. 19–44.
- Kawula S., *Próba pedagogicznej typologii rodzin*, [w:] S. Kawula, J. Brągiel, A.W. Janke (red.), *Pedagogika rodziny. Obszary i panorama problematyki*, Toruń 1997, s. 153–173.
- Kawula S., *Rodzina*, [w:] D. Lalak, T. Pilch (red.), *Elementarne pojęcia pedagogiki społecznej i pracy socjalnej*, Warszawa 1999, s. 236–240.
- Kawula S., Brągiel J., Janke A.W., *Pedagogika rodziny. Obszary i panorama problematyki*, Toruń 1997.
- Maszke A.W., *Metody i techniki badań pedagogicznych*, Rzeszów 2008.
- Matyjas B., *Dzieciństwo na wsi. Warunki życia i edukacji*, Kraków 2012.
- Matyjas B., *Pedagogika rodziny. Aktualna problematyka i nowe obszary badawcze*, „Studia z Teorii Wychowania” 2020, 11(2(31)), s. 81–98.
- Matyjas B., *Pedagogika społeczna i rodzina – obszary badań*, [w:] E. Marynowicz-Hetka (red.), *Pedagogika społeczna. Podręcznik akademicki*, t. 2, Warszawa 2009, s. 505–517.
- Matyjas B., *Rodzina i jej wspomaganie (wypisy wybranych tekstów z pedagogiki społecznej i opiekuńczej z lat 1990–2004)*, Kielce 2005.
- Matyjas B., *Topos dzieciństwa wielkomięjskiego. Warunki socjalizacyjno-edukacyjne dzieci w wieku szkolnym*, Warszawa 2017.
- Ostrouch-Kamińska J., *Rodzina partnerska jako relacja współzależnych podmiotów. Studium socjopedagogiczne narracji rodziców przeciężonych rolami*, Kraków 2015.
- Pilch T., *Zasady badań pedagogicznych*, Warszawa 1995.
- Przeclawska A., Theiss W., *Pedagogika społeczna – dyskusji ciąg dalszy*, „Problemy Opiekuńczo-Wychowawcze” 1994, nr 8.
- Rynio A., *Wstęp*, [w:] A. Rynio, K. Braun, M. Jeziorański, I. Szewczak (red.), *Obudzić (nie)odkryty potencjał małżeństwa i rodziny*, Lublin 2015, s. 9–17.
- Sroczyński W. (red.), *Rodzina w świetle wybranych kwestii społecznych (na przykładzie badań rodziny siedleckiej)*, Siedlce 2015.
- Truskolaska J., *Kierunki badań empirycznych z zakresu pedagogiki rodziny w Polsce w latach 1990–2010*, [w:] A. Ładyżyński (red.), *Pedagogika rodziny In statu nascendi czy uznana subdyscyplina*, Wrocław 2012, s. 89–114.
- Wysocka E., *Człowiek a środowisko życia. Podstawy teoretyczno-metodologiczne diagnozy*, Warszawa 2007.
- Zaręba E., *Badania empiryczne ilościowe*, [w:] T. Pilch (red.), *Encyklopedia pedagogiczna XXI wieku*, t. 1, Warszawa 2003, s. 276–278.